

A REFLEXIV
ÉS
VALLÁS-ERKÖLCSI ELEM A KÖLTÉSZETBEN

S LONGFELLOW.

SZÉKFOGLALÓ

SZÁSZ BÉLA

I. FÜZET.

BUDAPEST, 1884.

A M. T. AKADÉMIA KÖNYVKIADÓ-HIVATALA.

(AZ AKADÉMIA ÉPÜLTÉSE.)

Budapest, 1884. Az Athenaeum r. tár. könyvnyomdája.

A reflexiv és vallás-erkölcsi elem a költészetben s Longfellow.

(Felolvasatott az Akadémia 1884. okt. 6-dikán tartott ülésében.)

A midőn a m. t. Akadémia legnagyobb hálára kötelező választása által jogot adott e hely elfoglalására s én e nagy elnézésről tanuskodó jó akarat nyújtotta jogomat ezennel igénybe venni bátorkodom: élénken érzem egyéni értékem csekélységét, az általam eddig végzett szellemi munka korlátozott voltát. Épen azért követni kívánom a kisebbeknek azt a szokását, melylyel a nagyobbak között nem egymagok jelennek meg, hanem valamely elismert tekintély ajánlását, vezetését szerzik meg magoknak s ettől remélik, hogy saját hiányaik is elnézésre találjanak, a vezető valódi nagyságának fénye mellett.

A ki nekem ma ezt a segílyt nyújtja, e föld szerint már nem él; de még sem félek, hogy szemrehányást fog tenni, a miért vezetőmül kényszeritem. Haló porai hadd pihenjenek ott, a hova tartoznak: az anyaföld mélyén — én szelleméhez folyamodom, mely alkotásaiban nemcsak megsemmisíthetetlen, hanem föloszthatatlan is, és mégis osztályos igényt tarthat hozzá az egész emberiség nagyja és kicsinye egyaránt, kiből a mennyi szellem lakozik, akkora mértékben érezvén közösséget az eszmék határtalan birodalmának souverainjeivel.

Longfellow, kit a londoni *Athenaeum* nevezett »az angol szavu költők között, korában (Tennysont sem véve ki) a legnépszerűbb«-nek ¹⁾ s ki az 1872. év legnagyobb halottjai közé tartozott, nálunk sem épen ismeretlen. Ács Zsigmond, Greguss

¹⁾ The Athenaeum. 1882. I. 412.

Gyula, Szász Károly, Lévay József, Tolnai Lajos, Thaly Kálmán, Balogh Zoltán, Dömötör János, Lőrinczi (Lehr) Zsigmond, Hegedüs István s magam már számos kisebb költeményét fordítottak nyelvünkre; ezen kívül Jánosi Gusztáv az *Arany legendát* nyújtotta magyarul ¹⁾, Bernátsky Ferencz pedig a *Hiacatha-Éneket*. ²⁾ De bármily sok oldalról mutatták is e fordítások Longfellow műveit, a költőt, a maga írói egyéniségének egészében, teljes képét az ő költészetének, s a meny nyiben a nyilvánosság elé tartozik: magának az embernek. még ez ideig sem ismeri a magyar irodalom, illetőleg nem tud felőle többet, mint a mennyit az a néhány rövid hirlapi ismertetés, életrajzi vázlat nyújt, melyek róla eddig megjelentek s melyek között, a fájdalom, oly kora gyászvéget ért Dömötör Jánosé tűnik ki jellemzetessége, tiszta és helyes itélete által. ³⁾

Irodalmunk e hézagát kívánám én betölteni s ha vállalkozásom bármily féligesen ítve is ki, a vállalkozás maga fölkelthette lesz az avatottabbak ösztönét a helyreigazításra, pótlásra, kiegészítésre, hogy a világ-irodalom többi nagy alakjai sorábau, Longfellow se legyen nálunk csak félig ismert idegen, kiről csak annyit tudjunk, mint a távol templom harangjáról, ama hang-töredékek után, melyeket a szeszélyes szél, meg-megszakítva, hozzánk kalauzolt. Hadd leljen az ő sajátosan vonzó, kiválóan szeretetre méltó, igazán patriarchalis alakja az általános műveltség, az egészhez mérve oly csekély, de nekünk mindenünket tevő e szellem-csarnokában is hajlékot és otthont; hadd forrjon e kapocs által is összébb a magyar ismeret az emberiség szellem-közösségével, melynek, hogy mind inkább számottevő tényezőjévé válhattunk, épen annak köszönhető, hogy a mi nemzeti génuszunk, minden őseredetisége mellett is, nem az elzárkozásnak, hanem a tárt nyíltságnak elfogadó szelleme, mely a magasabb eszmék csiráit, készen fogadva, saját természetének formájára idomítja át és fejleszti. S hadd történjék e honosítás épen itt, a tek. Akadémia kebelében, mely — dicsőség a nagy alkotóknak! — kezdettől fogva:

¹⁾ *Budapesti Szemle*. Szerkeszti Gyulai Pál XXXIII. kötet.

²⁾ *Hiacatha*. Irta Wadsworth Longfellow Henrik, fordította Bernátsky Ferencz. Budapest, 1883. A fordító sajátja.

³⁾ *Vasárnapi ujság*, 1876. 21. sz.

elsőrendű tényezője ama nagy fejlődési folyamatnak, melynek általa keleties jellegű szervezetünk mind több és több elemét fogadja magába a nyugati kulturának s így az általános emberiségi fejlődés mind magasabb fokozataira küzdi föl magát.

A jogczímet e vállalkozáshoz abból bátorkodom meríteni, hogy Longfellow költészetével tüzetesen foglalkozva, kisebb és nagyobb költői műveiből egy kötetre menőt fordítottam le: világhírűvé vált lyrai költeményeit majdnem kivétel nélkül, a didaxis körébe vágók közül a logikiválóbbakat, az elbeszélő fajtájának közül néhány jellemzetest, többet sonnetjei közül, két nagyobb drámai költeményét, előhangját *Az éj szaraihoz*, mely egész költészetének programmjául tekinthető s egy párt amaz ifjúkori költeményei közül is, melyeket ő, a maga szerénységében, nem ítelt méltóknak arra, hogy művei kötetes kiadásába fölvegye. E kötetet kitevő fordítási próbáim bevezetőjeül adom aztán igénytelen tanulmányomat a költőről és emberről, igyekezvén teljes képét nyújtani költészetének, méltatni művei szép-értékét s kiemelni azokat a jellemzetes sajátosságokat, melyek Longfellowt a világirodalom nagy halhatatlanai sorában is külön és kiváló egyénné avatták.

Most pedig bátor vagyok, a mélyen tisztelt osztály engedelmével, érdememen felül való kitüntetésemért újlag kifejezvéen mélyen és őszintén érzett hálámat, bemutatni e tanulmányom ana fejezetét, melynek czíme

A reflexió és vallás-erkölcsi elem a költészetben és Longfellow.

A pozitív tudomány, a maga határozott tisztaságában és következtető bizonyításai magaslatáról némi kicsinyléssel tekint alá a hit ábránd-fogalmaira, melyek a logikai bizonyítás kritériumai nélkül szükölködvéen, a kijelentés hatalom-szavára szorulnak, hogy mégis biztosakká válhassanak. De mert e hatalom-szónak csak épen az engedelmeskedik, a ki akar, míg a tudomány hátszékén hivatkozik bebizonyított tételei elutasíthatatlan kényszerítő erejére, a pozitív tudomány emberei birodalmuk színvonalánál messze alantabbra jelölnek egy kis földdarabkát — s azt is csak kegyelemből és a gyöngébbek kedvéért — a vallás tanainak számára, fennen hangoztatva, hogy az ő fogalmaik rendszere segítette az emberiséget a természet

leigázására, míg a hit tétéleivel legfőlebb a tauulatlan és értelmetlen tömeg fölött lehet uralkodni és pedig csak ideig-óráig, valamig el nem következik erre nézve is az ő világosságuk fölvirradása.

És ha már a vallásos megismerést is — melynek számára pedig tartalma és magasrendű vonatkozásai némi kiméletet biztosítanak — ily alárendelt szerepre utasítja a pozitív tudomány: mennyivel rosszabb dolga van a szép megismerésének, mely, e szerint, a tárgy, hely, idő és körülmények, valamint a szemlélők változta szerint maga is változik; melyben, e szerint, semmi állandó, általános érvényű és feltétel nélkül való nem foglaltatik; mely a tiszta csupa relativitas homok-talajára épít, nem a valót, hanem csak annak képét, mását, többé-kevesebbé találó másolatát nyújtja; melyről nemcsak a realista angol mondja, hogy »igaznak nem igaz, mert az a legigazibb költés, a mely legjobban ámit«, hanem a legtöbbet emlegetett újkori német pantheista aesthetikus is azt vitatja, hogy csak épen »látszat« (Schein), a mely látszat csalfa és hazug, olyan valamivel kápráztat, a mi nem valódi, a mi nem igaz, s a gondolkodás fensőbbsege épen abban rejlik, hogy az eszmének valamely egyenkéntivel való egybeesését, mint csupa látszatot, föloldja — »tehát a szépség többé nem létezik, föl van oldva és így semmi, a mi ebben az értelemben igaz, nem nevezhető szépségnek« — a mihez mi, az egyszerű conversio útján, hozzátehetjük: és így semmi a mi szép, nem nevezhető igaznak.

Sem a vallás, mindig korlátozó, szilárd alap nélkül szükkölködő és természeténél fogva homályos, sem a szép, mindig csak ámitó, a látszatot való képen árulató megismerése, tehát, ki nem állhatja a versenyt a pozitív tudomány által nyújtott megismeréssel; mely tényt, dolgot állít elénk, úgy a mint van; mely világosságot terjeszt mindenfelé, semminek bizonyítva a vallásos képzelgés kódalakkait; rásúti a művészi alkotás darabjaira a valótalanság és ámitás bélyegét s az uralkodás kormánybotját adja kezünkbe, nemcsak a természet erőivel, hanem a hit, ábránd, önámítás phantomaival szemben is. Az emberiség valódi jötevői, tehát, többé nem hárman vannak: a prophéta, a művész és a bölcs, s az Úrnak nincsen igaza, a midőn Longfellow *Az énekesek* című költeményében az ér-

zelem, az élet-küzdelem és a bünbánat énekeseinek érdeme fölött vitázók közt ily igazat tesz:

— — — — —
 »Ne faj szerint mérd érdemét.

Mindhárom adománya más:

Bűbáj, erő és tanítás.

»A három erős húr ezek,

S a szív, mely velök érezett.

Zsivaj helyett — mit visszaad:

Hall teljes, szép harmoniát.» —

immár a prophéta csak képzeleti ködképek fogalmait hirdeti, a művész a valóságnak csak tetsző másolataival ámit és csak a bölcs az, ki positiv tudományának világosságával ködbe olvasztja föl mind e kisérteteket s az emberiség igazi jóltevőjé-kép megszabadít minden hiában való félelmeinktől, balgán sovárgott céljaink lidércz-nyomásaitól s urává tesz természet-nek, magunknak és sorsunknak.

És valóban, bármily fájdalmas lemondással, a megtört hit s a kiábrándult szépérezet bármily lehangoltságával, de kénytelenek volnánk ezt az oly szép, oly vonzó egész képzelem-világot a tudomány positiv valóságának dobni oda prédául, ha maga ez a valóság tudománya csakugyan olyan positiv volna, mint az illetők hirdetni szeretik.

Mindenekelőtt, azonban, annak igazolását szeretnők a positiv tudomány férfaitól hallani, hogy megismerésök egész rendszerében, vagy akár csak legkisebb körre terjedő szakában is, mennyivel több a positiv elem, mint épen csak az, hogy a nagy természetről, vagy annak egy részecskéjéről ilyen és ilyen *képzeteket* szemlélnek és tudnak magokban a tudalom fényének világosságánál? Az adomaszerű almát látta és vizsgálta-e Newton; a spectrum segélyével vizsgált égi test anyagát szemlélte-e Bunsen; magát a villam-áramot fogta-e föl Franklin avagy pedig mind csak azokat a *képzeteket*, melyeket bennök s positiv vizsgáló társaikban a természet oly sokszertű jelenségei fölkeltettek és fölkeltenek, mindnyájan arra a nélkülözhetetlen hypothesisre szorulván, hogy a mit egyedül és kizárólag látnak és szemlélnek: a köpzet, valamely a valóságban is meglétező, megfelelő és vele elválaszthatatlan kapcso-

latban álló jelenséggel s a jelenség ép úgy és ép olyan valamely tárgygyal függ össze? Ha ezt a föltevést, ha ezt az előfelvételt a képzet-világ és a valónak gondolt világ közötti összefüggésről és megfelelőségről magoknak meg nem engedik: minden pozitív tudásuk a természet felől csak és csupán subjectivitásuk körére szorúl össze, melyből, hogy a valóság világához magoknak, tudásuknak hidat építhessenek, erre a hypothesisre szorulnak, mit, ha igénybe venni nem akarnak: akár a Berkeley tulhajtott idealismusáig is eltévelyeghetnek, vagy pedig az empirismus amaz ignoránsaihoz csatlakoznak, a kik tudományról beszélnek, de azt sem tudják, arról sem tudnak magoknak és másoknak számot adni, hogy mi a tudás?

A második tény, a melyre a pozitív tudomány embereit emlékeztetnem kell, az az általok hirdetett tétel, mely szerint a lét és valóság vallásos symbolumok, meg metaphysikai abstractiók útján való megismerésének stadiumai immár túl vannak szárnyalva, le vannak küzdve s tarthatatlanságuk ki van mutatva ugyan, de az ő pozitív megismerések sem a világ lényegére, való mivoltára, hanem csak is a *jelenségekre* vonatkozik — s tegyük mi hozzá: a jelenségekre, úgy, a mikép azokat *képzeteink*, tudalmunk fényénél, *mutatják*. Tehát, az emberi megismerésnek, talán épen módosító, formái hozzájárultával alakult képzeteinket és nem a realis valóságot; nem az égitesteket, hanem azok jelenségeit, nem a földi lét tárgyait, hanem azok tüneteményeit, nem atomaik physikai, vagy chemiai tulajdonságait a magok mivoltában, hanem azok képzeti symbolumait és jelenségi látszatát lajstromozza, tehát, számunkra az úgynevezett pozitív tudomány s a létezőnek tetsző világ anyagát épen ilyen tünetemények útján előnkbe tükröző erőkről, okokról, lényegről, saját elvénél fogva, nem tudhat s nem tudhatunk per absolutum semmit is.

És ha ez így van, a mint, hogy magok állítják s nem a dolgok, hanem a jelenségek és tünetemények tudományát hirdetik tanukban, vajon honnan merítik a jogot és igazolást arra, hogy a tünetemények és jelenségek sorából kiutasítják a vallás-erkölcsi tények, az aesthetikai tárgyak és alkotások tüneteményeit és jelenségeit, pozitívnak hirdessék azt a tudományt, a mely a physikai, chemiai, vagy organikus tüne-

mények képzeiteiről ad hírt, ellenben fictívnek decretálják, tudomány nevétől is megfoszszák a fogalmaknak azt a rendszerét, a mely épen annak a képzet-világnak egyik-másik meggyéjéről nyújt fölvilágosítást, szolgáltat tudomást, a melynek más meggyében lakoznak ama képzeiteink, a melyek egyetlen tanúi és tudósítói a külvilág tüneményeinek? S mi több, míg a positiv tudomány a hypothesis hidjára szorul, ha ez ő megismerési köréhez el akar jutni, s megismerésének valódi tárgyát és anyagát mégis csak épen képzeiteinek világában találja és bírja; addig a vallás-erkölcsi hit úgynevezett ábránd-fogalmi és az aesthetikai szépérzet látszatnak gúnyolt képei meg- és fölfogása kedvéért nem kell semmi előfölvételhez folyamodunk, mert hisz magunkat, sőt a positiv tudomány jelenségekre épített képzeiteit is, csak annyiban tudjuk és ismerjük, a mennyiben ezek ama hypothesis hidján képzet-világunkba beköltözhettek s mint letelepülő bevándorlók az őslakók: a megismerési formák és az érzelmi hatók mellett és között polgárjogot nyerhettek. Sőt *alatt* is; mert épen e formák és hatók nyomják saját jellegű bélyegöket mindeme bevándorlókra, a kik ebbe a társaságha csak is e társaság törvényeinek föltétlenül meghódolás árán vétetnek föl, s bizony, a positiv tudomány minden főnhéjázása mellett is, nem sok fáradságba kerül kimutatni azokat a nyomokat, a melyeket fogalmai, tételei és következtetései épen e megismerési formák s ez érzelmi hatók benyomásaiból nyertek és öltöttek magokra, mintegy impregnáltatva azok által.

A természet érzéki tüneményeinek képzeiteit lajstromozza, tehát, a positiv tudomány épen úgy, mint a vallásos és aesthetikai megismerés érzelmi és akarati tüneményeink képzeiteit veszi jegyzékbe, különbséget közöttük csak az tévén, hogy míg amaz megismerése tárgyához csak egy előfelvétel hidján át közeledhetik, addig ez maga szemléli magában nem csak képzeiteit, hanem tárgynkat is; abban pedig teljes tökéletesen egyenlő sorban állanak, hogy mihelyt akár az egyik akár a másik és harmadik az egyszerű leíró lajstromozáson egyetlen nyomocskával is tulra törekszik s nem a megfelelő tünemények képzeitei, hanem e képzetek tárgyai között a viszony, az összeköttetés, az okozatiság általános elveinek és kifejezett törvényeinek megállapítását kísérti meg: egyaránt a

gondolkodás, a reflexió, a fogalmiuknak itéletekbe foglalása, következtetések útján való továbbfűzése és a bizonyítás mivelteti tisztán észbeli körére van szorítva s megismerésnek magát csak annyiban nevezheti, a mennyi mélységre, tisztaságra és határozottságra fogalmi ebben a körben szert tehetnek.

E létel föltételen vitatása mellett, azonban, nem késhe-tünk elismerni azt a tényt sem, hogy a szemlélők tulnyomó többsége sokkal inkább tájékozva érzi magát az érzéki, mintsem az érzelmi és akarati tünemények képzei között, annak az evidentiának alapján, mely a természet jelenségeiről alakuló képzeiink tisztább és határozottabb voltában gyökerezik s azzal a jóhiszeműséggel, mely a látszatot kész valóságnak és bizonyosságnak fogadván el, még csak számot sem tud magá-nak adni arról, hogy mily hypothesis szerepel fölfogásában és hitében, mely mind csupa készpénz szerében számítja az ér-zékek által tudalma előtt fölmutatott utalványokat. De ez elis-merés mellett szintoly határozottsággal vitatjuk, hogy az egy-szerű lajstromozásnál mélyebben fekvő összefoglaló és törvé-nyeket megállapító valódi megismerés bensősége, elmélyedése és így meggyőző erejévé válása sokkal kényszerítőbb, hatalma-sabb minden iskolázott szellemre nézve, mint az érzékek tanu-ságtétele, a mint, hogy nem az érzéki csalódásoknak, hanem a tudomány tételeinek hiszünk: a holdat nem tartjuk nagyobb-
nak a horizonon, mint a zenithen, sem a stereoskop lapképeit domboru műveknek — és még kevesebb tudjuk földadni elutasit-hatatlan ragaszkodásunkat az erkölcsi igazság eszméjéhez, ha mindjárt folyton a gaszág sikereit látnók is látó szemekkel, avagy a szép eszmény feuköltségéhez, ha mindjárt vandal ke-zek romba tipornák is a művészetek minden alkotását s vala-mely rettenetes járvány egész öltökből kiölné is akár a művé-szi alkotás, akár a szépérzeti élvezés minden elemét.

Valóban, nincs miért a megismerés bármely fajtáju tüneményekre vonatkozó ágának elsőbbséget, rangheli fölényt vitatni a maga részére — logikailag teljesen igazolt mozzanat épen oly kevés foglaltatik az egyikben, mint a másikban s ha egyik, vagy másik megismerendő tárgyhöz képest több, vagy kevesebb hypothesis fölvételére kényszerült, a föltételes elem mégis csak mindenikben szerepel s egyik így korlátozott ismer-

erkörcsnek sem válik előnyére, ha a maga gyöngéit a másik gyöngéinek fölhánytorgatásával próbálja feledtetni, sikerre csak az ítélni nem tudóknál számíthatván.

A valódi szaktudós, ugyan, mindig hajlandó volt és lesz, a maga szűkre korlátozott vizsgálati körét mindennek fölélt való értékének tartani, a mások körét kicsinyleni s a maga eljárási módját egyetlen biztosnak hirdetni, de a specialistának saját körében való őlesebb látása nem jelenti a hasonló éleslátást a többi körben is, annyival kevesebbé valamennyi kör egész mezején, már pedig az emberi megismerés, bár hányszor szenvedte keservesnél keservesebb hajótöréseit ez egészre nézve s. volt így kénytelen ismét és ismét az aprólékos részletek kiinduló pontjain elöl kezdeni munkáját, miudannyiszor a tengerjáró Sinbad példáját követé, ki az évek verejtéke árán összegyűjtögetett vagyonán mindig újabb gályát szerelt föl, hogy a végtelenség ismeretlen tájaira induljon kalandos útjain, annyi és annyi hajótörés után is. Mert míg az ember ember lesz: nemcsak e csoda-természet fogja bájaival, ajándokaival és hatalmas, sőt veszélyes erőivel érdekelni, és így nemcsak a magokat pozitívoknak nevező tudományok tételeit fogja kutatni, gyarapítani; hanem legalább is oly erős érdek fogja a saját benső élete irányában is vizsgálódását lekötni, hasonló fáradsáttalansággal kutató, tisztázván és foglalván egybe valamennyi titnemény ismereti adatait, alapelveket, törvényeket próbálván megállapítani az erkölcs-vallási és esztetikai világnézet szilárd alapjaitól — sőt, emezeknek gyökere annál mélyebben ágazik szét egész valója minden porczikájába, annyira össze van szöve-fonva egyénisége, élete, családja s faja, félelmei és reményei minden tényezőjével és mozzanatával, hogy az erkölcs-vallási és széperzeti világnézet sokkal többször és határozottabban nyomja reá a maga bolyegét a természet-ismeretre, mint a mennyi befolyással ez amazokra lenni tud, s bár a kölcsönhatást egyik lényezőtől sem lehet a többiekre megtagadni, de viszont, minél tisztábbá válik megismerésünk korlátozottsága az érzéki világra vonatkozólag, annál erősebben fogja magát a szellem arra a körre utalva érezni, a melynek megismerési forrásai saját magának lényével esnek össze.

Maga Dowden Eduard, a ki pedig igen tartalmas iro-

dalmi tanulmányai sorában ¹⁾ *A tudományos haladás és az irodalom fölirot* alatt ²⁾ a modern tudomány befolyását kívánja a (szép)irodalomra megállapítani, elismeri, hogy e tekintetben a vezetők »legnagyobb részt újmutatások, jelek és sejtelmek«; s habár »nagyak, mélynek és kétségbevonhatatlannak« nevezi e befolyást, azért, mégis bevallja, hogy »még nem jött el az ideje, hogy lehetővé vált volna egész terjedelmében s határozottan fölfogni a tudományok a képzelemre és az emberi érzelmekre való jelentőségét.« »A mi egyszer értelmünket, fogalmainkat jelentékenyen módosítja — mondja ugyanott — a kellő idő alatt a művészetet is átalakítja jelentékenyen. A művészet, a maga kiválóan érzékeny voltában, nem lévén közönyös semmi, akár távoli, akár közeli iránt, a mi tisztább, vagy állandóbb örömet, vagy kínt kelthet, és okozhat: mindig följúlt minden új tény fölfedezése, a régi elmélet minden módosulata által, mihelyt ezek nyíltan, vagy rejtett úton kapcsolatba léphettek az emberi indulatokkal.« Ezért bizton várja ugyan, hogy »ha nézeteink a kültermészet, az ember, mult története, lehető jövője felől — ha fölfogásunk Istenre és a világhoz való viszonyára nézve gyökeres átalakulásban van a tudomány által« — idővel a művészet is összhangba fog idomulni az értelem megváltozott fogalmaihoz: de viszont kénytelen azt is elösmerni, hogy »a nagy költő azért nagy s azért nyert hatalmat az emberek szelleme fölött, mivel elevenen fölfogta a világ némely kiváló tényét s az élet egynémely főtannuságát, hatalmas benyomásokat nyervén ezektől. Ő hát mélyen össze van kapcsolva az igazsággal s a maga módja szerint kutatja is az igazságot.«

Igy Dowden, s a midőn hivatkoznám rá, hogy előbb kifejtett saját gondolatmenetünk is ez elemek és tényezők általános kölcsönhatásának tételére vezetett s így forrásunk, nézetünk szerint, a valóságnak csak egyik oldalát emeli ki s azt tulságosan előtérbe állítja: akkor, másfelől, mint látók, e tekintetben nem lehet a szépérzeti és vallás-erkölcsi megismerés között különbséget tennünk, s így nem csak a művészet, meg a pozitív

¹⁾ Edward Dowden, L. L. D. *Studies in Literature* 1789—1877. Third edit. 1883.

²⁾ I. m. 85. s köv. ll.

tudomány, hanem a művészet, meg a vallás-erkölcsiség, meg a pozitív tudomány általános kölcsönhatását kell megállapítanunk és vitatnunk, és pedig azon az imént föltárt tényleges alapon, mely embervoitunkban rejlik s mely szerint nem csak egyik vagy másik, hanem minden fajta tünemények megismerésére érezzük magunkat elutasíthatatlanul ösztönözötve, ez ellenállhatatlan törekvésünkben pedig minden irányban szereplő korlátozottságunk által gátoltatva, mihez képest a tünemények bármelyik körének megismerése közben mindenféle előfelvételekre, kölcsönzésekre, segédeszközökre szorulunk, csak hogy bár valahogyan összeszerkeszthesstük világnézetünket ama nagy végetlen, számban, tagban, terjedtségben és tartalomban határtalannak sejtett, egyetem felől, a melyet mégis egésznek és így bevégzett teljesnek, kosmosnak szeretnénk képzelni, vagy legalább követelni.

E helyen s kitévőzt célunkhoz képest, nem vállalkozhatunk arra, hogy részletes elemzés útján mutassuk ki, hogy minden úgynevezett pozitív megismerésben hány százaléka foglaltatik a képzelmi, sőt érzelmi és akarati elemeknek. Elég legyen ezúttal csak rámutatnunk a tényre, hogy minden hypothesis a képzelem alkotása, már pedig niucs a természetismeretnek egyetlen köre is, a melyben bizonyos és sokszor már nagyon csekély számú lépés után hypothesisre, vagy éppen hypothesisek halmozására ne szorulna a tudomány; a materiának akár az atomizmus, akár a dinamizmus szerint való képzelése; a terjedtségnek akár a subjectiv idealizmus, akár az objectiv realizmus értelmében való ír alapján történő fölfogása; az erőknak, vagy talán erőnek akár külön lényeg szerint való gondolása, akár pedig az atomokkal, avagy erői központokkal való egyesítése s a jelenségi tulajdonságok és hatási mozzanatok miből és mikép való leszarmaztatása; az úgynevezett anorganikus és organikus valóknak lényeg szerint meg, vagy meg nem különböztetése; a chemizmus és élet viszonyának fölfogása; a fény, vagy villamosság tünetőinek alapokokra való visszavezetése, s hogy e sort tovább ne fűzzem: a physikai változásoknak psychikaiakká való átalakulásáról szóló föltevések mind, mind telve-tömve vannak a képzelődés elemeivel, át meg át vannak szöve-fonva a kőpzelem finom szálacskaival, melyeknek összetartó ereje nélkül rendelkezhet-

nénk ugyan az egyes ismereti adatok óriási halmazával, de az egybe, nem foglalt részletek ép oly keréssé alkotódnak egy egészet (világnézet), mint nem egy és egész a buza-halom s valamint ebből szükség esetén nem bírnánk éppen egy bizonyos buzaszemet kikeresni, az össze nem fűzött és kapcsolt ismereti adatok még akkora halmaza fölött sem mondhatnók úrnak magunkat soha.

És éppen így, ha nem is ekkora mértékben, szerepelnek a pozitív tudomány minden csak némileg nagyobb körre terjedő megyéjében is az érzelmi és akarati s végeredményileg a valóság-erkölcsi elemek is. Maga az a szent lelkesedés, egész a martyrságig vezető szenvedélyesség, mely a tudomány minden igazi fölkejtését valódi apostollá teszi s az igazság kultuszának papjává avatja, olyan elengedhetetlen kellék a tudósban, a mely nélkül a kontár napszámoskodásnál fennebb senki, soha nem viheti. Élvi, Haszon, Én, vagy Természet, Élet, Végzet, avagy Szentség, Jóság, Igazság és Eszme néven nevezd is Istened, csak Nihilnek nem nevezheted, ha e világ s benne magad létét megtagadni nem akarsz s ezzel logikai kötelezettséget vállalni az önmegsemmisítésre — avagy a baromi buta tengésre. És, a mennyi a pozitív tudomány munkásában az ő, ha tetszik, Igazságnak nevezett Istenéből lakozik, abban a mértékben mélyed benne a tudomány vallássá, ép úgy, mint a képzelem segédkezése által tudománya művészetté magasul. Mert valamint az értelem által fölhalmozott ismereti adatokat a képzelem fűzi össze, hogy egészsé válhassanak, viszont ez egészet mélylyé, tartalmassá az értelem és akarat szenteli, s csak a kikben Isten áldott adományaképen arányos egységbe olvadtak mind e tényezők: lehetnek ama kiválasztottjai az emberiségnek, a kik, mint látnok-művész-bölcsék,

Az idők csarnokának keltik
Léptökkel föl visszhangjait.¹⁾

Az a megkülönböztetés és elkülönítés, melyet az értelem, a képzelem és az akarat műveletei között tenni szokás, ily élesen nem a valóságban van meg, hanem a mi osztályozó hajlamunknak az észbeli eredménye, s bár e műveletek főjelle-

¹⁾ Longfellow: *A nap tejárt.*

gökhöz képest való külön elnevezése nem szükölködik elégséges alap nélkül, mindazonáltal nincs létüknek egyetlen mozzanata is, a melyben kizárólag csak mint gondolkodók, csak mint képzelődők, csak mint érzők és akarók szerepelünk. Valamint az élő szervezet csak abban a kölcsönható összefüggésben élő és szervezet, a melyben különböző létműveleteire szolgáló alkotórészei és szervei egymással közösségben vannak, s ha a növényből kiszakítjuk gyökerét, vagy szárát, vagy lombozatát, vagy virágzatát, már többé nem élő egész növény: lényünk létműveleteire szolgáló s osztályozásunk alapján különböző névvel nevezett alkotórészeit sem lehet az egész létének kockázatása nélkül közösségekben kiszakítani, a mint hogy egyoldalú, féleles, vagy épen beteg embernek ítéljük az olyan szerencsétlent, a kiben aránytalan túlsúlyra vergődött s fajult lelke egyik s másik irányu funkciója. Látunk ugyan itt-ott lelki mumiává aszott gondolkodót, holdvilággá higult képzelgőt és a dolgok természetes rendjét összekuszáló rajongót, de nem is választjuk egyiket is példányképtül, hanem a szájalom érzetével térünk ki útjokból.

Egész embernek kell, hát, annak lennie, a ki az élet bármelyik működési körében valamely érot-érot akar kigondolni, átérezni, megtenni, hogy bámuló tiszteletünkre igényt tarthasson, hogy az emberiség valódi jóltevőjévé válhasson, hogy akár mint látókat, akár mint bölcsét, akár mint művészt elismerhessük. Krisztus életében és tanításaiban vajjon nagyon sokkal kevesebb-e a bölcsesség és poesis, mint a vallásosság? Kant philosophiája nem a legfenköltebb vallás-erkölcsi és költői¹⁾ elemeket foglalja-e magában? Shakespeare költészetét nem a legmélyebb bölcsesség és vallás-erkölcsi tartalom emeli-e a lét legmagasabb értékei sorába?

Ha már most ez így kifejtett alapon tulajdonképi saját körünkhöz fordulunk: a művészetet bizonynyal nem fogjuk kizárólag a képzelem régiójában fekvőnek állítani, mint a mely semmi igazságot sem foglalna magában és a minden valódiság nélküli csalfa és hazug²⁾ látással kívánna kápráztatni, hanem az alkotásaiban foglalt tartalmat épen abban a mértékben fogjuk realitásnak ismerni, mint a mennyire valódinak vitatjuk

¹⁾ Lásd p. o. a köteleességhez szóló dithyrambusát, Hartenstein-kiadás. V. k. 91. l.

a természet alkotásait, s ha emezek formáiról szépérzeti itéletünk saját tartalmuknak való megfelelések alapján a szép jelzõt mondja ki, ugyanazon az alapon kell a mûalkotások szépségét is vizsgálunk, meghatároznunk és elismerünk. A jellemző görög nyelv nem alap és ok nélkül nevezi egyazon néven: ποιητής, a mindenek teremtõjét és az emberi szellem-mûvek alkotóját, mert mint az saját eszméinek adott megfelelé és így szép formát a világegyetemben, melynek egyes részleteit csak a mi emberi szemmel néző értelmünk látja rútnak — a mint, hogy a legfenségesebb festmény egyes ecsetvonásaiban sincs semmi szép — s a mennyiben a világ egész képét átbirjuk tekinteni, a részletek legtökéletesebb összhangját szemléljük benne: az emberi ποιητής is megfelelő formába igyekszik idomitani a maga eszméit, mint tartalmat, s a mennyiben ez a forma ennek a tartalomnak az egyes mûdarabokban megfelel, annyiban õ is a szépet juttatta érvényre, s ha talán nem is a teremtõ, de az alkotó nevét bizonynyal megérdemli. És viszont, a mennyiben az emberi alkotó eszméi összeesnek az isteni teremtõ eszméivel, annyiban örököt és tökéletest alkotott õ is, míg a mennyiben az emberi szépalkotások az örökkévalóság és tökéletesség nélkül szükölködnek: nem az örökkévalóság és tökéletesség lételét czáfolják, hanem az ember korlátozottságát bizonyítják. A relativitás tehát nem az örök és tökéletes tartalom: az eszmék, hanem az emberi, korlátozott, alakítás: a forma terhére esik, s ha a mi megismerésünk, mivoltunknál, fogva mindig csak viszonylagos marad is e körben, maga a megismerés tárgya nem szükségkép hordozza e félegességet magában.

Azt a tartalmat, már, mit a mûvészetek a megfelelő anyag idomitott formái útján igyekeznek kifejezésre juttatni s ez által az általánost épen egy bizonyos egyenkintiben szemlélhetővé, fölfoghatóvá tenni, nyilván a képzelem részleteket egészebe foglaló működése fogja meg s ha nem teremt is a szó valódi értelmében, de igenis alkotja; de ez alkotás alkotó elemeit minél inkább a valóságból merítette, a természet, az élet, az érzelem és gondolat világából gyűjtötte; minél inkább a lényegre, a gyökérre és bensõ minemüségre ható kapcsolatokba foglalja és ez által minél igazabb és a valóságnak megfelelőbb képpé dolgozza föl: alkotása annál mûvészibb, mûdarabja au-

nál szebb, állandóbb és tökéletesebb lesz. Azok az úgynevezett művészek, a kik alkotásuknál túlyomó részben a képzelemre bizzák magokat, ép oly kevéssé állithatnak elő tartalmas, való-
ságra törő szellemünket kielégítő és így szépérzetet keltő darabokat, mint a mily fárasztó, untató, sőt legtöbbször fölláborító munkát végeznek azok, a kik egyszerűen a valót másolják érdes tüneményeiben, meztelen realitásában s a felület részletei által annyira lebilincseltetik figyelmüket, hogy a mindig mélyen fekvő eszmei igazság és benső lényegi összefüggés szövedékeibe fényt tekintet nem vehetnek és alkotásuk útján vetnünk nem segíthetnek. Amazok nem a valóság anyagából s az igazság tartalmával dolgozván, bármily tetszetős formák által igyekezzenek elfeledtetni velünk annak hiát, a mit tulajdonképen várunk tőlök: csakugyan ámitanak, hitetnek s mihelyt e csalfaságukat észreveszszük: a kijátszott szépérzet a boszankodás kellemetlen érzelmébe csap át; emezek egészen a valóság érzéki anyagához tapadván, eszmei tartalmat nem fektethetnek érzékcsiklandó formáikba s nemcsak a tapasztalt hiány fölötti boszankodás negatív, hanem az undor pozitív érzetét is fölkeltik bennünk, mint minden tulfeszített érzék lehangoltságában is szerepel a csömör kellemetlen érzete, s mint az eszmei igazság után sovár szellem az askesis bizonyos mértékével hajlandó sujtani az érzékiséget, mihelyt felsőbb rangot követel magának, mint a milyen a lét foksorozatán megilleti. Sem az idealizmusnak tulhajtott phantasmagoriák útján s mind csupa képekben és symbolumokban való élénk állítása; sem a realismusnak egységbe foglaló, megfejtő és kibékítő eszmék nélküli s épen az érzékiségnek szükségkép undort keltő s lehangoltságot előidéző részletezése tehát műalkotásnak nem nevezhető; az ebben szereplő elemek: a tartalom, az anyag és a forma közfil az egyiket, vagy a másikat tulságos mértékben állítván előtérbe mindenik, és így nem egész mivoltunkat érintvén és indítván mozgalomba, keltvén életműködésre — hanem vagy főbbkép képzelemünket, s ekkor eszmére sovár szellemünk és a valósághoz kapcsoltatott érzékiségünk érezi magát megcsalatva; vagy főbbkép érzékiségünket s ekkor képzelemünknek nincs mit egybefoglalnia és eszméinket látjuk kigúnyolva, megtagadva, idealis szépvilágunkból az érdes való rántván alá.

Ellenben az az alkotás, a mely az alkotó elemek teljes részarányosságában, egymást kiegészítő, tartó és hordozó összhangjában, a tartalomnak megfelelő anyag egybehangzó formáiban tudja a realis valóságot idealis igazsággal megtelíteni s az összlegesben (concret) az egyetemet állítani elének, fölkelte képzelőmunket, megoldva értelmünk ellenmondásait, fokozva az eszményi felé sovárgó érzelmeinket s megacázolva akaratunkat, méltán követeli a műalkotás nevét, mely az isten megközelíthetetlen való világot szellemünkben teszi megfoghatóvá.

Ezért és ennyiben kutatja és deríti föl az igazságot a műalkotó, a midőn akár a természeti, akár az eszmei szépet, a természeti avagy emberi élet egy-egy darabjának elének állításával, műdarabbá dolgozza föl s alkotja, mivel a mire positiv tudomány soha alkalmassá nem lehet, a mit a pusztá képzelem soha meg nem közelíthet s a hova a mindig egyenkéntiségbe vesző érzékiség el nem mélyedhet: azt az eszmei tartalmat teszi a megfelelő anyag szép formái által kedélyünk számára ingerré, hogy, ha nem láthatjuk, tudhatjuk és érthetjük is a természeti vagy emberi élet ama darabjának benső mivoltát, lényegét, de az inger által fölkelte érzelmünkben megfogjuk, átéljük, újrate-remtjük s így fölébe érezzuk magunkat emelve a nyerserejű természetnek és a kínos ellenmondásokkal reánk nehezedeő életnek.

Igaz, a művészet alkotásai által történt e fölemelkedésünk, sőt mondhatjuk fölmagasztosulásaink csak ritkák, mint az ünnepnapok az életben és rövid ideig tartók, annál rövidebbig, mert a valódi élv magának az idő tudásának is fölébe emel; de hatásuk oly nagy és mély, hogy valamint az erős világosság képe behúnyt szemünkben is soká utáurezg, ezek is eltörülhetetlen nyomokat hagynak lelkünkben: érzékiségünk érdességeit letördelik és elsimitják; izlésünket nemes formákhoz szoktatják; figyelmünket az egyenkéntiekről az általánosra fordítják; érzelmeinkbe magasra törő vágyak csíráit ültetik s akaratunkat, a vágyakhoz kapcsolva, eszmei törekvésekre sarkalják, elannyira, hogy tapasztalatunk, sőt értelmünk mind hiában állítja elének a folyton ismétlődő tényeket, melyek szerint a természeti avagy emberi élet hatalmasságai fölött teljesen úrrá válni soha sem tudunk, azért mégis hisztünk amaz erkölcs-vallási magasabb régiók létezésében, a hol minden da-

rabosság egységbe olvad, minden ellenmondás megoldatik, minden igazság kiderül, minden jó és szép leszen, és mi látunk nemcsak rész szerint, hanem színről színre.

Azért nem szakadhatnak a művészetek és a vallás soha ki az emberiség életműködésének folyamatából és tényezői sorából, mivel ily benső és lényegi kapcsolatban állanak egész lényünkkel; s mert pozitív megismerésünk soha azt a természetünkben fekvő sovárgást és törekvést ki nem elégítheti, a melylyel a sok egyenkéntit mindenképen egybefoglalni akarnók, ellenmondásait megoldani kívánnók s magunkat ez érzéki lét uraivá tenni szeretnők: elutasíthatatlanul van rászorulva a művészeti és vallás-erkölcsi megismerés kiegészítő, pótló segédeszközeire, hogy legalább hárman együtt valamennyire elvégezhessék azt a munkát, a melyet a pozitív tudomány és az érzéki élv sikerei közepett ideig-óráig elfeledhetünk ugyan, de a mely alól, e természetöknél fogva tűnő gyönyörök, egészen, még e földi lét körében sem, menthetnek föl soha.

És, ha ily való, mély és igaz a kölcsönhatás a szellem e három felé ágazó, de gyökérben egy tényezői között; ha emberi természetünkben foly, hogy pozitívnek nevezett megismerésünk a művészi és vallás-erkölcsi elemek közrehatása nélkül még aránylagos eredményre sem bír eljutni: nyilván következik, hogy sem a vallás-erkölcsi megismerés nem szükölködhetik az értelmi és művészi tényezők —, sem pedig a művészet a vallás-erkölcsi és reflexiv elemek nélkül.

Ezért kelle Dowden-re imént kiegészítő ítéletünket ráolvasnunk s azért kell, föltett célunkhoz képest, most kivonunk a következtetést arra a szerepre nézve, a melyet a vallás-erkölcsi és reflexiv elemek a művészetben, illetőleg a költészetben játszanak.

Szerepök, kétségkívül, minden művészeti ágban megvan, habár a mérték különböző is, melylyel az összhatásban részvételüket kell meghatározunk. Az építészet alkotásai pusztán anyag-halmazkép állanának, ha rendeltetésök célja eszmei tartalomképen nem foglaltatnék a céljt kifejező formára idomított anyagban s ha épen a cél fogalma nem sarkalná értelmünket, de érzelmünket is a fő és végcél mivoltának elgondolására és átérésére; a lényeg mélyében és az egyetemesség

csak is érzelmileg sejthető végetlenségében, s ha saját éntük hajloka nem volna mesterséges hajlokra szorulva s ennek példázatakép nem volnánk ellenállhatatlanul utalva hajlokat emelni a hajlokba foghatatlannak, ki maga hajloka az egész érzéki és eszmei mindenségnek. Az angol, ki házat a maga várának nevezi, nem csak jogi értelemben mondhatja el példabeszédét, mert az építészet alkotásai nem csak polgári, hanem természeti éntük biztosságának és sérthetlenségének célját is magokban hordozzák, sőt reflexióra és vallásos áhitatra keltenek a világegyetem mindeneket fedező épületének alkotója iránt is.

A szobrász s még inkább a képirodó, kik mindig kiválóan az élet, vagy ellentéte eszméjét próbálják, végetlen számú változataiban, a megfelelő anyag idomaival, kifejezni s az élet fejlődő folyamatának egyetlen mozzanatával egész gondolat- és érzelem-sorozatot visszaadni és fölkelteni: ha még oly hatalmas és mély, lesújtó vagy fölemelő szépérzeti állapotba ringatnának is műdarabjokkal, csak kontár agyaggyuró és mázólo maradnának, ha nem bírnának alkotásaikba oly tartalmat fektetni, mely az érzelmek változatos scálájának egyik vagy több tagját rezdítvén meg, értelmünket, sőt elhatározásunkat abban az irányban indítják működésre, a mely az élet előnkbe tartott és tárt mozzanatával áll összefüggésben. S mert az élet magában foglalja a végetlen lehetőség minden változatát s kiterjed nemcsak a föld korlátozott terére, hanem átnyúlik a sejtett végetlenségbe: sem a reflexiónak, sem a vallás-erkölcsi érzelmeknek és reménykedéseknek korlátait a művészetek ez ágainak körében kijelölni nem lehet.

A mimelés és táncz művészei, a mennyiben művészetekké magasodhatnak s a melyekben már az egyén önmagát teszi, ideiglenesen, alkotása anyagává, tulajomó mértékben az érzelmeket dolgozzák ugyan föl tartalomzá; de, ha ez érzelmeknek sem értelmök nincs, sem vonatkozásuk nem talál lenni az egészhez, nem hogy szépérzetet kelthetnének s valamit kifejezhetnének, de sőt épen szálnalmat vagy visszatetzést ébresztenek, mint a szerencsétlen örült mimelései, vagy a részeg bakugrásai.

A zeneművész is, a ki az egyéniség korlátait túllépve, a végetlenség sejtett idő méreteit veszi alapúl s a hang változatait használja anyagúl, hogy eszméinek és érzelmeinek kifeje-

zést adhassou, szintén csak érzékiségünket ingerelné s így szük-
ségkép a lehangoltságot, vagy éppen undort idézné elő, ha a legál-
talánosabb s legkevesebbé egyediséghez kötött érzelmek visszaa-
dása és fölkeltése útján azokat a bilincseket széttörni nem bírná,
melyek a természet titkaival, az élet ellenmondásaival s az egyéni
lét félegességeivel nehezedenek ráuk, tudásunkra és akaratunkra,
s melyeket feledtetni, egy időre bár, csak az a harmonia bír,
mely e földi zsivajt is az egésznek egységébe olvasztja be.

De bár minden művészet alkotásában — akár az elő-
állító, akár az elfogadó és élvező részéről — egykép ott látjuk
a szépiérzeti tényező mellett, sőt majdnem alapjakép a vallásos
és reflexiv elemet is, sehol e három alkotó: a képzelem, az
értelem és az érzelmi-akarati létkör oly benső, határozott és
tisztán kimutatható kölcsönhatásban nem áll egymással, mint
a legmagasabb rendű, mert szellemi és anyagi természetű
anyaggal rendelkező költészetben, mely e véghetetlenül ido-
mitható anyagba az élet eszméjének nem csak egyetlen mozza-
natát foglalhatja, hanem magát a teljes fejlődési folyamatot s
nem is csak egy helyhez vagy időponthoz kötve, hanem úgy-
szólván a végetlenség egészén átkisérve állithatja elénk s ki-
válóképen az értelmi és vallás-erkölcsi megismerés egymást
kiegészítő adatait tudja a képzelem egységesítő működésével
oly kapcsolatba hozni, mely nem csak pillanatra és nem csak
feledteti e lét kínos ellenmondásait, hanem állandóan oly ma-
gasra emel föl, a melyről beláthatókká és így megoldhatókká,
leküzdhetőkké válnak s éppen szellemi és erkölcsi lényünk által
válnak leküzdhetőkké mind e zavarok, visszásságok, kínok és
félelmek, melyek előbb uralkodtak fölöttünk, s melyek fölött
most már mi uralkodunk.

Az egyén magát akarja érvényre emelni mind azzal, a
mi ő benne lakozik, hogy szabadnak tudhassa, érezhesse, bár-
mivel szemben is, magát. A szerencsétlenség, a pessimismus
lemondása, vagy éppen önmegsemmisítése akkor következik el
rá nézve, ha midőn a nagy harcz eldőltével rabszolgájává kény-
szerült a sorsnak, az életnek, helyzetének, másoknak, vagy
éppen saját rosszabb felének. E rabszolgaságból az érzékiség
vagy éppen erkölcstelenség ki nem szabadíthat, mert lényünkkel
hoz ellenmondásba, mert minden más hatalmasságnál gono-

szabbb zsarnok kezébe ad: a saját várunkba belopózkodott áruló ellenség prédájául dob oda tehetetlenül, mely akna-munkájával testünk, lelkünk organismusát ássa alá, rombolja szét. De nem végezheti e fölszabadítás munkáját az úgynevezett positiv megismerés sem, mely saját vallomása szerint is természeténél fogva is egymagában — a képzelem s érzelmi-akarati létkör segédlete nélkül — mindig csak a jelenségek világáig hatolhat elő, még hypothezis-hidjain át is s így pusztán a maga fegyverével: az értelemmel, csak is az egyenkénti jelenségek végtelen számu adatait lajstromozhatja, de rendszeres, összefüggő egészzé e széthulló láncszemeket csak is a megnevezett és körén kívül eső segítők útján foglalhatja össze.

Ellenben a költészet, mely a positiv tudomány által fölfogott természetet és középpontját, az embert, a képzelem segélyével, a valódi értékek: az érzelmi és akarati kapcsolatok útján egybefoglalva, a lét egészébe, illetőleg középpontjába: a legfőbb eszméjébe olvasztja be s bár sejtő jelzések által megfejtését próbálja s jó szerencse esetén tudja adni e létnek és életnek; a mely a természet egyes töredékeit s az élet ezernyi vivódásait, vágyainkat, reményeinket s a szembetett erők küzdelmes összeroppanásait mind az egésznek egységes voltára akarja és kivételesen tudja vonatkoztatni, s a mely a »sursum corda!« jelszavával a mindig magasabbra istenülő eszmény czélpontját tartva elénk, perczekre bár, feledtetni bírja velünk e földi lét ellenmondásait és szenvedéseit: a fenkölt értelemben vett ποιησις magaslatára emeli első sorban a költői alkotót s vele, arányos mértékben, a költői élvezőt. Ez alkotásban és élvezésben ott szerepel mind az, a mit az értelem a positiv tudományok tisztázott megismerésében a valóságból igazgyanánt visszatükröztetni bírt; a mit az érzelem és akarat a vallás-erkölcsi vágyak és elhatározások vonatkozásaiban benmaradó és kiható erők alakjában létrehívni és sarkaló tényezőkké tenni tudott, s a mit a képzelem ez igazságok és erők egységbe foglalásával a világegyetem és lét, a mindenség és istenség egészével sejtelmileg szétszakíthatatlan kapcsolathoz fűzni vágy.

És míg a művészetek többi ágai közül mindenik az életnek és létnek csak egyik-másik pontjára és viszonyára; az írnek,

időnek és anyagnak csak valamelyik határozott formájára s így a világegyetemnek csak egyes részletére van utalva és szorítva: nem az egész embert érintvén és ragadván meg, még csak nem is mindenik érzékünk útján hatván s annál kevesebb érdekelvén egyarántos mértékben érzéki és szellemi lényünket s eme körön belül értelmünket is, érzelmeinket is, akaratunkat is, sem phantasiánk mérhetetlen birodalmának bármelyik országát, megyéjét vagy helységét is: a költészet isten kegyelméből nyert egyetemes uralkodásának korlátatlanságával, illeti és ihleti a lét és élet egészét úgy, mint minden részletét; tartalmát, anyagát és formáját minden mozzanatában, és nincs az ember agyának, szívének, idegzetének egyetlen sejtecskéje és funkciója, nincs az univernumnak egyetlen atom-szemecskéje, sem az istenség eszméjének egyetlen momentuma, a melyet tárgyául a költészet ne választhatna, a gondolat és nyelv korlátatlan változatu formájába ne idomíthatna s a képzelem örök és határtalan szárnyalásával az egésznek viszonylatába ne illeszthetne.

Hol marad a tudomány a maga anyagi jelenségével s s felőlök jól-rosszúl megalkotott úgynevezett positiv megismeréseivel, míg tapogatózva jár a földön, e határt és korlátot nem ismerő szárnyalás mérhetetlen magasságai mögött! Mi az a győzelem, a melyet e büszke trónkövetelő oly hosszú, nehéz és tiszteletre méltó munkák árán szerzett bámulatos győzeveivel, az arasznyi emberi élet kényelmesebbé és élvezetesebbé tétele érdekében, a természet fölött nyert, ahhoz a diadalhoz képest, a melyet a mi isten kegyelméből fölkent fejedelmi béke-angyalunk, pálma-ággal kezében, föl és az egész világgal folyton, megszakítás nélkül űlet, kiterjesztve ez örök diadal-ünnepet az űr és idő egész végtelenségére!

És épen, mivel a korlátatlan nagyságra fokozott e rhodusi colossus nem csak a két világrészre, hanem a világ két részére: a földre és égre helyezett lábakkal áll megingathatatlanúl; épen úgy felöleli és saját anyagává teszi mindazt, a mit a positiv tudomány, e földről felmutat, valamint magába olvasztja és envérvé szervezi mindazt, a mit a vallás-erkölcsi világnézet az égből sejt és sejtet. A természet és világismeret minden adata az ő rendelkezésére áll. Akármit tisztázott is ki a positiv tudomány az élettelen és élő természet bármely köré-

ben; akármit tudunk is határozottan, vagy csak hozzávetőleg megállapítani az emberiség társadalmi, jogi, állami és magánéletéről, történelmi fejlődéséről, physiologiai, szépművészeti és vallás-erkölcsi állapotáról és hivatásáról, e földi és éghez való viszonyairól — mind, mind anyagivá tehető és tétetett valósággal is a világra szóló vagy szellemek költői alkotásának, és valamint e vég nélkül való tartalom pozitív, avagy sejtő megismerése az örök idők végetlen fejlődése rendén a végetlen fejlődés lehetőségére nyújt kilátást: a költői feldolgozásra kínálkozó ez anyagnak a képzelem útján történő e költői feldolgozása is a végetlen fejlődésnek ugyanazt a lehetőségét tárja föl előttünk. Mert, a mennyiben az emberi természet alapjellegét változhatatlan tényekben gyökerezőnek itéljük, annyiban azt kell állítanunk, hogy a közös talajból fölsarjadzó hajtások: az értelem, az érzelem, az akarat és a képzelem funkciói s ezeknek alkotásai kölcsönösen megtartják egymás irányában viszonyait bármédig terjedő fejlettségi fokaikon is, s ha arányaik egyen-egyen saját magokhoz mérve változhatnak is, de egymás között összemérve s egymáshoz hasonlítva soha. Ezért igaza van, hát, Dowdennek, a midőn állítja, hogy »a mi egyszer értelmünket, fogalmainkat jelentékenyen módosítja, a kellő idő alatt a művészetet is átalakítja jelentékenyen« — de nem azért, mintha a tudomány a művészetnek, mint ilyennek, föltötte állana, hanem azért, mivel a művészetek s első sorban a költészet képzelem által idomitandó anyagát miut megismerés mindig ő szolgáltatja, s magának és így ez anyagnak változtával és fejlődtével, ez anyag műdarabbá alakítása is szükségképen változik, fejlődik.

A reflexív és vallás-erkölcsi világnézet elemei, tehát, soha egészen nem hiányozhatnak a művészetekből s első sorban a költészetből, mert hisz akkor épen az egyik lényeges alkotó elem, a tartalom, nélkül szükölködnék a műdarab s vagy csak üres forma-játékká süllyedne; vagy olyan teljesen elkülönített egyenkéntiségbe szakadna, a melynek az egészhez, a mindig csak eszmeileg elgondolható universumhoz semmi köze és viszonya, s így az egyetemesség minden jellege nélkül való concret, egy perczre érdekelheti ugyan érzéki voltunkat, kíváncsiságunkat, hiúságunkat, de a csak eszmében rejlő örök és való

semmi kifejezést általa nem nyer. Még a leginkább, hogy ne mondjuk: teljesen, az alauysiság belkörében maradó lyra s leg-
 elemibb formája: a népdal is, minden legszerűebb kis mű-
 darabjában is, ezt az egyetemesség jellegét hordozza magán,
 már akár a természet, akár az emberi élet valamelyik pontjá-
 hoz fűződnek is felölelt és megfelelő formába idomított tartalma,
 a legmélyebben fekvő alapérzelem: a szerelem egyetemességét
 szorítsa is egyetlen konkrét mozzanatba fencsapongó elragad-
 tatása, vagy a mélabús magabazárkozás, avagy éppen a subjek-
 tum megsemmisítésére törő kétségbeesés. Van-e szükség rá,
 hogy ugyanezt mutogassuk az erkölcsi világrend méltóságosan
 hömpölygő műalakjára: az epikára nézve, vagy éppen a drámát
 illetőleg, a mely a katarsist az által viszi keresztül, hogy a
 való élet egész tartalmát, vívódásait és összeroppanásait az
 eszmei plastika útján domborítja elénk. Az így felölelt és
 megfelelő formába alkotott tartalom mindeniknél vagy csak
 egy magában álló, semmi egészszel össze nem függő, bevégzett
 töredék s akkor igazán el nem lehet képzelni, hogy ugyan
 mire jó az égitesttöredékeknek s az emberiség széthulló ato-
 mainak ez az óriási és esetlen apparatusa, s igazán el nem
 lehet gondolni, hogy minek ez az ocsmány önámító hazugság,
 melyet az ily érthetetlen életben, minden ok és cél nélkül,
 magunkra egedünk erőszakoltatni s melyet csak azért hur-
 czolunk, hogy beleszakadjunk, — vagy pedig egy-egy olyan
 alkotó-rész, a mely a maga egyedi bevégzettségének értelmét
 és célját éppen amaz összefüggésben hordozza, a melylyel az
 egésznek válik nemcsak elemévé, hanem éppen elmaradhatatlan
 tényezőjévé, kiegészítő alkotó részévé. Ugyan, az első esetben,
 micsoda jogcímen hivatkozhatnék együttérző megindulásunkra
 a lyrikus, midőn érzelmeit az ember-, a természet-, az isten-
 világ irányában zöngi, ha semmi e világokat világgá össze nem
 fűzné s ő nem számíthatna ama közösségre, melyet a reflexiv
 és vallás-erkölcsi világnézet hirdet s mely által a minden idő
 és minden hely subjectumai az univrszum létébe illeszkednek
 be? Mi közünk volna ez eszmei fölfogás egységesítése nélkül
 ahhoz az evolutióhoz, melyet az epikus nemzet-, sőt emberiségi
 öltök létért való harcának egyes kimagasló személyiségei és
 elementáris küzdelmei által tár elénk, ha maga az evolutió

csak agyrém, enhitetés, látszat volna, ha azok, kik ez evolutióra és mozgató eszméire életöket tették fel, magok is csak koczák voltak a történet poharában, melyek, ha vakra, ha hatra estek is — ez esséssel egykép *finita la commedia*!? És érdekelhetne-e a drámai hős katastropháig fokozódott összetükközése és meg hasonlása az erkölcsi és társadalmi, az általános emberi igazsággal, ha ez az általános emberi igazság hazugság volna, mert nem létezik; ha hazudnék, a ki követeli a bűnhődést, melyet megsírat s melyben kiengesztelődik és ha hazudnék, vagy ért-
hetetlen bolondnak bizonyítaná magát, a ki a nem létezőért maga is készíti és elfogadja a bűnhődést s a lét és maga által bolondot enged magából csináltatni?

Valóban, ha a reflexiv és vallás-erkölcsi világnézet ez elemei nem foglaltatnának elmaradhatatlanul a művészetek s első sorban a költészet tartalmában, akkor csakugyan egy semmi, egy szappanbuborék volna mindaz, a mit a szemfényvesztés őráltjai, magokat és minket hitetve, alkotának; hazugság, hogy ők

Az idők csarnokának keltik
Léptökkel föl visszhangjaít. —

s akkor csakugyan igaza van Vischernek, hogy az egész csak tres »látszat«.

Az hát, ezen a ponton, immár nem kérdés, ha van-e helyök a költészetben a reflexiv és vallás-erkölcsi világnézet elemeinek, hanem csak is az állhat problemaképen előttünk, hogy milyen mértékben teheti a művész a legszélesebb értelemben vett e megismerés anyagát műdarabja tartalmává, hogy ne a professor kathedrájába tilt legyen be, hanem a szárnyas ló röptével magát s művei által minket, mind magasabb és magasabb régióiba ragadhasson annak az egyetemességnek, a melyről nézve minden egyes megragadott és a képzelem fényével bevont concret egyenkénti, épen az eszmei tartalom kapcsolata útján, az egésznek, az egységnek, az Egynek melízheteretlen tényezőjekép tűnik föl. A mérték kérdése itt az erő kérdésébe fordul át. Kinek, a mennyi erő adatott, akkora terhet bír emelni, s ha az emelés e munkája, épen neki, oly könnyű, hogy magából a munkából a szemlélő semmit sem lát, hanem teljes figyelmét csak maga a fölemelt és magasra tar-

tott tartalom köti le s ha az egésznek e kiemelt concret része nem csak befejezett kerektség, mint a földgömb Atlas vállán, hanem a végetlen eszmét is határolt formájában tükrözi, mint a harmatcsöpp a napot: a művész egy sorban áll a prophetával, ki Isten országának eljövételét hirdeti, és a bölcsessel, ki Isten teremtett világának' jelenségeit magyarázza, mert mindhárom ugyanazt a tartalmat — a létet ragadta meg, csak hogy az egyik értelmével, a másik élő hitével s a művész képzelmével.

És már kicsoda birna mértéket venni ahhoz a phantasiához, mely a földet a teknősbéka háta által tartva látja ¹⁾; egy kő- vagy fadarabban istenséget tisztel ²⁾; a földet az istenség által halász-horoggal huzatja a tengerből ki ³⁾; az embereket a holdból vándoroltatja a földre ⁴⁾; a tűzre dobott juh-lapoczkák repedéseiből olvassa ki az ember sorsát ⁵⁾. Hol van határa annak a képzelemnek, mely a Dzsaggernat-cultus rémségeit formálta ki ⁶⁾; a világ tengelyét az Igen-nem tűzoszlopában látja ⁷⁾ vagy a létet a nem-létben (Nirwana) képzelem magának ⁸⁾; mely a Tsinevád hidját építi a Tanafur-lélek számára a pokol fölől ⁹⁾, vagy kutyafejéről ismeri Anepu istenét ¹⁰⁾? Vagy hol szakad meg ereje annak a phantasiának, mely szerint a Világfa három ága az Asok-hoz, emberekhez és Hirmthur-sokhoz (óriások) ér; alattok fakad az idő és a bölcsesség, Mimir, forrása, s a harmadik a Hvergelmir, a kigyók mocsara, fölött áll; gyökerei a mélyben, csúcsa az égben, a felhők: levelei, a csillagok: gyümölcsei ¹¹⁾? Ez az a képzelem, a mely a világ teremtését a Genesis szépen példázó előadása szerint

¹⁾ A Lenape-indiánok hite.

²⁾ A fetis-imádók szerint.

³⁾ A dél-tengeri szigetlakók így képelték a saját szigetök teremtését.

⁴⁾ Az eszkimók.

⁵⁾ A saman-hit.

⁶⁾ A bramanizmusban.

⁷⁾ A chinai hit szerint.

⁸⁾ A buddhizmusban.

⁹⁾ A parsizmus borotva-élő hidja, melyről a Tanafur (bűnös) lélek rémkinok poklába szédül.

¹⁰⁾ Aegyptom véd-, vagy határ-istene.

¹¹⁾ Az észak-german mythologia szerint.

ábrázolja ki; a mely a görög istenek alakjaival népesíti be az Olympust, az erdőket, folyókat, barlangokat, a tengert és a föld mélyét, a termő földeket és a gyümölcsös kerteket, a tudomány és a művészet csarnokait s a házi tűzhelyet. Ez, a mely a görög csodaregék jelképes műalkotásainak egész hosszú sorát teremté meg; a mely Prometheust, Heraklest, Theseust, az Argo hajósait, Iliont és ostromlóit, Odysseust, útítársaival és syréneivel, mind, mind szívünk drága barátaivá tette; a mely az ezeregy éj bűvös világába, Firduzi hős-alakjai közzé, a régi Edda monda-köreibe, a Nibelungok ádáz harcaiba, Ossián ködeibe, Dante poklába, vagy Milton paradicsomába elvezetett bennünket. Ez az a phantasia, a mely a lelánczolt Prometheust, Elektrát és Antigonet vagy Phaedrát megrázó gyászvégtetőkben élénk állitá, avagy Julia és Hamlet fölött sírnunk kényszerített.

De bármily kiszámíthatatlan mértékű és korlátlan lett legyen is a képzelemnek az az ereje, mely a végetlen számu szellem-alakok egész táborával ajándékozá meg ez ideig az emberiséget, s próbált belepillantást nyújtani a lét benső lényegébe, a mely a pozitív tudás látó szemei elől ama hétszeres fátyollal van letakarva: kivétel nélkül mind az a reflexio, az a vallás-erkölcsi világnézet szolgálatá a phantasia e formái számára a tartalmat, a mely az egyetemes lét, az emberi élet jelenségeiről bennünk alakult képzeteket ragadja meg, dolgozza föl és viszonyítja egymáshoz s próbálja valamennyit egy összefüggő egészszé szöni össze, hogy bár valamelyes értelmet vonhasson ki e látszó összevisszaságból, melynek labirintusában a pozitív tudás el nem igazíthatja, úgy hogy ha az ember magáról és a létről kétségbeesve lemondani nem akar, vagy nem mer: a vallásos hit, az erkölcsi merészség és a fenszárnyaló phantasia biztató, csábító, kibékítő és sejtető vezérfonalához kénytelen folyamodni.

Hogy világnézetünk teljessé és összhangzatossá tételének e kisegítő módjai s első sorban a művészet és különösen a költészet csupa hitetés és tures, alapnélküli káprázat volna, mely amaz idézet szerint »igaznak nem igaz, mert az a legigazabb költés, a mely legjobban ámit«, vagy, hogy másik idézetünk szerint, csak épen »látszat« volna, a mely »csalfa és

hazug s olyan valamivel kápráztat, a mi nem valódi, a mi nem igaz — ezt igazoltan csak az állíthatná, a ki megelőzőleg be tudná bizonyítani, hogy maga érzéki felfogásunk is, és annyival inkább úgynevezett pozitív tudásunk egész köre magát a tényleges valóságot, lényegét, alapját, okait és összefüggését a bizonyos igazságnak megfelelően derítette föl és határozta meg s a ki, ennek sikerülte esetén, azon felül még hajlandó és kész volna végkép és örökre lemondani érzelmeink és akaratumk rejtelmes problémáinak még csak fölvetéséről is; a ki megtudná tiltani magának, hogy ne is gondolkozzék e lét mivoltáról, alapjáról és céljáról, az ember eredetéről és rendeltetéséről, az erkölcsiség lényegéről és feltételeiről, a családi, társadalmi és emberiségi kapcsolatokról; s a kit rettenetes sorsa elég szerencsétlenné tudna tenni, hogy ne bírjon sovárogni amaz eszményi létkör felé, a hol a szép és jó egyetemes egysége mindazt a rútát, gonoszat, mindazt a visszásságot és ellenmondást talán kibékítheti, mely e kisegítő módok nélkül sujtja, gyötri és majd-majd kétségbeejti mindazokat, kik e földön az érzékiségbe veszett állatnál valamivel többnek gondolják, hiszik, érzik magokat. S mert ember még olyan nem született, a ki, a gondolkodás e színvonaláig emelkedve, minderről teljesen és végkép le birt volna, a megőrzülés avagy az önmegsemmisítés nélkül, mondani: ezért vitathatjuk bizton és a megczáfoltatás lehetőségének föltétlen kirekesztésével, hogy a szépéretet ép oly természetes alkotó eleme az embernek, mint a vallásos érzelem valamelyes formája, vagy az igazság keresésének ellenállhatatlan ösztöne, és hogy a szépéretnek akár kiható és így alkotó, akár benmaradó és így elfogadó miveletei s első sorban a productív avagy receptív költészet a reflexiv és vallás-erkölcsi világnézet elemei nélkül soha, sehol nem szükhelködhetnek.

Talán e helyen nem merészkedtem föltöbb messzire, a midőn fölvev tárgyam kifejtésére és igazolására a kérdést minden oldalról megvilágosítani igyekeztem. De úgy tetszett nekem, hogy nem annyira Longfellowért, kinek művei magokért

beszélnek, hanem inkább magunkért, kik legnagyobbrészt fatalisticus egykedvűséggel szemléljük a positivusmus hinárjának lelkületünkben való terjedését, szükség volt rá, hogy ismét nyílt bátorsággal szemökbe mondassék a mai világ bölcseinek bölcseségök korlátozott és sekélyes volta, nehogy a protestatio hiában, korlátatlan uralkodóknak képzeljék magokat a szellemvilág körében. Mert, mint a nem zavart tó felületén sejtenként és szálanként mind tovább és tovább terjed a hinár s a vizet nem csak színén zárja el az elevenítő lég szabad érintkezésétől, hanem mélyén is át- meg átszövi-fonja s peshedését idézi elő: a főszárnyalásra tunya és tehetetlen positivusmus világnézete mind jobban és jobban elzárja a tétlenségre és önelégültségre is hajló szellemet isten szép szabad egétől, a mely a magasba hívhatná s megkötözve megsibbasztja és egyetlen irányban engedi csak korlátozott működésre, hogy a földi por és sár s a ma és holnap szükségeinek körén túl se ne láthasson és sejtessen egyebet, se ne törekedhessék és epedhessen egyéb után.

Ei sejtelmek és epedések egyik legmélyebb accordból szóló és legédesebben zengő újkori költője bizonyynyal Longfellow, kinek az imént kifejtett egyetemesség szempontjából nem kisebbségére szolgál bírálói ítéletének amaz egybehangzó vonása, mely költészetében semmi amerikaiasan sajátosat fölfedezni és kiemelni nem tud, hanem az emberiség poetájakép állítja őt oda. Ha azon az áron történnék e jellemzés, hogy a philosophiai elvont gondolat-kör határozatlanságaiba veszne el a költő s alkotásai a szépség egyik legfőbb bélyegét: a concret egyediséget volnának kénytelenek az egyetemesség kedvéért feláldozni; vagy, ha a tulhajtott idealismus ködalakjaival kápráztatnának, a helyett, hogy a valóság realis mozzanatai kapcsolatában próbáljanak az egységes világnézet idealis magaslataihoz ragadni: e nyilatkozat többet foglalna magában a gáncsból, hogysem a dicséretből. De akárhol nyissuk is föl e köteteket: az egyetemességhez törő fenszárnyalás nem a határozott egyediség és a realis valóság rovására történik, s a reflexiv és vallás-erkölcsi világnézet elemei nem különvált adagok szerint foglaltatnak ez alkotásokban, hanem átszűrődve-fonódva olvadnak a tartalomba át s a képzelem varázsleplén úgy csillannak keresztül, mint a kristályüvegen a villam-iv

sugárai. — »Midőn« *Az éj szavai* (1839) és a *Balladák* (1841) — mondja egyik életirója¹⁾ — ismeretessékké lettek, mindenki úgy érezte, mintha valamely új bolygó hosszabbította volna meg a félhomályt. E költeményekben valami enyhe, komoly, de vigasztaló sugár ragyogott. Minden osztály érezte ezt. A philosophus szent nyugodtságukban és megingathatatlan hitökben tudománya legkielégítőbb eredményét szemlélte s a szegény tanulatlanok szive öntudatlan vonzódott amaz isteni összhang felé, mely elfeledteti velök keserveiket.«

Ime harminczkét éves korában kiadott első kis költeményfüzetében, *Az éj szavaihoz* csendített előhangjában, már valóságos és öntudatosan megalkotott programját találjuk költészetének, mind a mi illeti az életcélt, melyet magának, mint költőnek kitűz, mind pedig a concret tárgy fölfogására s a képzelem által való idomitására nézve. A költő a boldog, ábrándos ifjúkor andalgásaiba tekint vissza :

Szép volt zöldelő fák alatt,
A lágy szellő lehen,
Feküdni erdő pagonyán —
Az ágak, hol lehajlanak
S átrezg a lombok sátorán
Váltva az árny s a fény ;

Vagy, hol a lomb át nem ereszt
Egy napsugárt sehhol
S a sűrűn egybeszűtt levél
Építve rézsutos ereszt
Beföd, mint enyhe ház-fedél
S öröklő árny honol. . .

A kiindulás hát a való természetből történik, de már e visszaemlékezések is magasabbra vezetik, mert :

Fény-látományban szállt elélem,
Mi nem hal meg soha —
Száz gondolatban forrt fejem,
A mint az égbolt peremén,
Mint gyors hajók a tengeren,
Fellők usztak tova ;

¹⁾ Francois H. Underwood. *Henry Wadsworth Longfellow. A biographical Sketch.* < 1882.

S az ifjú lélek álmai,
 Míg él ábrándja még :
 Följegyzett sok csodás dolog,
 Szenteknek hagyományai,
 Ős-régi krónikás dalok
 S agg szerzetes regék..

A természet elringató puha kebelén is már száz gondolatban forrt hát feje s már akkor, az ifjú lélek még eleven álmai közé, a följegyzett csodás dolgok, a szentek hagyományai, a krónikás dalok, a szerzetes regék szövődtek — a mint negyven évnél jóval hosszabbra terjedt költői pályáján e gondolatköröket oly teljesen s oly következetes hűséggel adatott neki alkotásaiban át- meg földolgoznia és mélyen sejtelmes phantáziája varázslatával »a félhomályt meghosszabbítania.«

És, folytatva az *Előhang* gondolat-menetét, az ábrándos ifjuságba visszatekintő érett férfiú is elmondhatja :

— — — — —
 »Érzem itt is az áramot,
 Mely körül folyja fényesen,
 Zöld álom-országban, amott,
 A dal szent szigetét..«

Megint vágyik hát az erdő ölelő karjai közé, megint fűdik a természet örömeiben —

»Benned, te lengő üde lég,
 S komoly erdő-magány !
 Komoly és néma, tán mivel
 A természet kulcsolt kezét
 Esti imára fogta fel...
 S én is imádkozám.

»Elöttem hajlott mind alább
 Setét fenyő faszor ;
 Az ágak, mint a legyező ;
 S az áttörő sugár-nyaláb,
 Mint kéke játszó kőd-eső,
 Fény-csíkot csíkra szór.

»S fáradt agyam előtt lebeg
 — Gyors záport ontva rá —
 Ábrándos szép gyermek-korom...»

Veri a nyári permeteg
 Az ért kalászt, mint egykoron
 Virágit áztatá.«

De mind hasztalan sovárg vissza e szép ábránd-világba
 — már nem a virágot, hanem az érett kalászt veri a nyári
 permeteg, a gyermekkor tünde képe elszállt s távol hangok
 zöngenek :

»Más munka vár terád !

»*Bened*, mit élő víz locsol,
 A dálnak szigete ;
 Ábránd nézi a menny-lakot
 Mindig tárt pillái alól,
 Szent eszmék ott a csillagok
 S angyal-szárny föllege.«

A csoda-dolgok, szent hagyományok, krónikás dalok és
 szerzetes regék szent eszmékké változtak, melyeket a soha le
 nem záruló pilláju ábránd csillagokképen lát az égen, melynek
 fellege is angyal-szárnyakból áll! És a távol hangok az élet
 rettenetes valóságát rajzolják a kiábrándult költő elé :

»Tudd meg, már nem zöngi dalod
 A hó-födött hegyet,
 A bűgő erdő pagonyát
 S a szökdelő csermely-habot,
 A melybe lehajol az ág,
 Hogy lássa az eget.

»*Más* erdő van : vas ágai
 Zúgnak, hogy szörnyűség !
 Rajt át óriás folyam halad
 S ki bele tud pillantani :
 Büntől setét az ég, alatt
 S nem látni fenekét.

»Az ágat tördéli a szél,
 Fázik a napsugár ;
 Majd télvihar zúg zordonan ;
 Reményünk hull, mint falevél ;
 A sáppadt ajk szól : 'Oda van !
 Ki térhet vissza már ?'«

Ime, mivé lett — a reflexio szemüvegén nézve, az egykor oly csábító erdő, melynek legyezős ágai közt fény-csíkok ragyogtak s mely maga is imádkozott! Az ágak vassá változtak s még azokat is tördeli a szél. Milyen szél ez! Hogy ne hullanának reményeink, mint a falevél! S az ágak többé nem az eget látják a harsogó folyamban, hanem a ki látni tud: csak feneketlen setét bünt láthat odalenn. Bizony, minden oda van, innen ki térhet vissza már?!

De a költő, kinek pillái mindig tárva, ki a csillagokba szent eszméket, a felhőkben angyal-szárnyakat lát, e kétségbejött valóság közepett is tud egy vigasz-szót nyújtani — ha talán nem is magának, de legalább nekünk, midőn sacri-ficiummá téve magát, ilyen parancsolatot ír maga elé:

»Nézz hát szivedbe s irjad azt,
Az élet folyamát!
Mí rémit, vagy mi andalit,
Mí könyet, vagy mosolyt fakaszt,
Az éj ünnepi hangjait —
É munka vár reád!«

Talán kissé igen is hosszan sokadoztam az első, e program-költeménynél, de melyet — ha mindjárt az én gyarló fordításomban is — egészen és egyfolytában kell olvasni, hogy üde teljét, művészeti folyamatosságát, concret egyediségét s mégis általános eszmeiségét élvezni lehessen.

Az első és legfőbb, a mi ez *Elwhangból* lebilincselő erővel kisugárzik, az a propheta-, az a martyrszerű teljes maga odaadás, melylyel a költő legkomolyabban vett hivatásának egész lényét szentelni kívánja. Ez már igazi amerikaias jellemvonás, a hol az az elv uralkodik, hogy a jó munka egész embert követel s az, a ki *Prometheus, vagy a költő előre pillantása* című költeményében isten küldöttjének érezi magát és szól:

»De a költő, szűz szívének
Jóslatát híven követvén:
Ég kezében a szövétnak
S feltör — fátylán át az éjnek —
Hivatása meredekjén!«

nem játékszerűl veszi kezébe a lantot, nem az édeskés, lágy szívek elbűjölésére vágy, hogy a hiú hír hervadó füzereit nyerhesse meg, hanem a kereszt kínaira is kész, tövis koszorúra számít s az éj ünnepi hangjait ellesve, kész azt is zöngeni, a mi könyvet fakaszt, a mi rémit s *ennek* a munkának szenteli magát egészen.

A legtünnepélyesebb hangulatban, kegyeletes áhitattal lép a költő a művészet templomába. Dante fordításához előszóképen irt egyik sonettjében maga hasonlítja magát a munkához, ki napi munkájára indulva, minden reggel megáll a templom nyitott ajtaja előtt, lerakja szerszámait kün s belép, hogy a kővezetere térdelve egy halk miatyánkot rebegjen. Nemcsak Dante fordításának óriási és szent munkáját, hanem az ily fölfogással hivatásul választott költészet meredek útját is ily áhitatos felfohászkodással kezdi meg Longfellow s igazán és őszintén írható *Az éj szavai* első lapjára jelszóképen Euripides mély értelmű szavait:

Πότνα, πότνα νῆξ,
 ὑπνυδόταίρα τῶν καλοκάνων βροτείων,
 Ἐραβόθεν ἴθι μῦλε, μῦλε κατάπτερος
 Ἀγομεμόνων ἐπὶ δόμον.
 ὄπὸ γὰρ ἀλγέων, ὄπὸ τε βομφοράς
 διαγομεῖθ', ἀγομέεσθαι.

Euripides, »Orestes« 174—182. v. 1)

A szó legnemesebb értelmében fölkent papnak érezi ő magát, papnak, a ki a szívbe irt evangéliumot van hivatva hirdetni, írva az élet folyamát, feltörve hivatása meredekjén, magát is Isten ama három küldöttje közé számítva s még a zsolttár-íróval is vitát kezdve, a miért életünket »puszta álomnak« nevezi, s bár tudja, hogy

«Mind tanulnál, de fut órád
 S szived, bármi földobog,
 Pergő sírhoz indulóját,
 Mint gyász-posztófödte dob —

1) Isteni, isteni éj!

Gyötrött halandók álom-adója!

Szárnyalva jőjj, ah jér az alvilágból

S szállj az agamemnoni lakásra,

Mert a csapás s kínok közepette

Lesujtva veszve, veszünk!

de érzi azt is, hogy az örök időnek szolgál, mert

»Nagyok élte megtaníthat:
Jóvá mint lehetek én
S mint hagyhatjuk nyomainkat
Az időnek fövényén;

Egy nyomot a testvéreknek,
Kiket éltök árja tán
Hajótörten partra vethet
És e nyom biztat csupán.«

Ő hát nem csügged, mint Dávid, ki nek az cseng füleiben, hogy »Por vagy és porrá leszesz«, hanem bár csak arra mer számítani, hogy csupán egy nyomot hagy az időnek fövényén, de ezt is drága örököül hagyja a testvéreknek, kik hajótörten partra vetve csak e nyomban lelhetnek biztatást.

Im első fölléptekor már tisztában van az étellel, tudja, hogy örök vívódás az egész, s a vas-erdőn végig folyó nagy folyam feneketlen feketeségben a bünt mutatja, de azért meri és akarja hirdetni a szeretet, a vigasztalás, a biztatás örök evangéliumát.

Tudja ő jól és pedig sok millióknál világosabban, hogy

»Bár a lelked rátevéd:
Egy s más végzetlen marad;
Valami van félbe még,
Várva, míg fölkel a nap.

Ágynál, lépcsőn, küszöbön,
S odakün a kapunál:
Feddve, kérve szembe' jön
S mint a koldus ottan áll« —;

ő is végig küzdi *Prometheus* drámai költeményében az első égi szikra-tolvaj gyászorsát; neki is megvan *Kísértetes szobája*, ő is *Ostromolt városban* képzei magát, harczra *Kihívásnak* érti az éhezők nyögését, míg ő lakomázik, s neki is megjelennek drága halottai a néma éjben — de azért tud, mint a régiek a csillagokból: jóslani a virágokból

»Látva nagy feltámadásunk titkát
Szébb hazánk e jelképeiben;«

ő is elmondhatja *A hidon* :

»Már csak a mások keserve
Árnyékozza életemet ;«

az Eumenidák szájába *Pandorájában* ily végszót adhat :

»Jóvá nem lesz a rossz,
A miglen Helios
Tisztító lángján át nem olvadtott ;
Ott nyer — itt a mi veszt
És új életbe kezd
Jobb vágyra, szenvedélyre gyulva ott* — ;

a költészethez, *törbe ejtő* szép Sibyllájához így szólhat :

»Minden áldás, kecs muzsája !
Itt bár vér hullt a mezőre :
Ott a végtelen határa,
Földi nyom, hol még nem jára —
Csak jerünk, tovább, előre !«

és a *Lehetőségek* közt még az is megfordúl agyában, hogy :

»Valahol él tán, iskolát se' látva,
Utezán mezőn egy álmatag fiú,
Kinek fejére élet zaja közben
Száll majd a művész-master koszorú.

»Ki, mint vezér, az eszmék tenger-árján
Hajós rajával bizton megy elöl,
Hogy mit még földabroszra nem rajzoltak
Ama távol partot fedezze föl*... »

A költői elhivatás magasrendű színvonaláról alkotott ama kép, melynek elméleti rajzát adni megpróbálám, nem az én alkotásom, tehát, hanem csak halvány másolat, a látnok-költők oszlopos szellem-alakjairól s köztök a Longfellowéről véve, melyet még a gyöngé másoló kéz tétova vonásai sem vet-köztethettek egészen ki fenségéből. Ők magok, a nagyok, veszik hivatásukat ily komolyan s ők helyezik, méltán, egy sorba állásukat a bölcsével és prophetáéval, kik mind a hárman, ha sor-suk kedvezni talál is életőknek, szükségkép martyrjaivá válnak küldetésőknek : magasra emelkedett szárnyalásuk légkörének hidegsége s mindeneknél mélyebben látó tekintetök átható

volta megfagyasztrán szívök vérét, a borzadály görésével rántván össze idegzetök minden szálacsckáját.

Minél magasabb szárnyalásuk a vallás-erkölcsi világnézet régióiban, minél átszegzőbb tekintetök a reflexio mélységeiben: annál kínosabbnak kell lennie tisztábban-látásuknak, melylyel az emberi élet rejtélyeit, ellenmondásait, megfejthetetlen katastrópháit szemlélniök, érezniök és átélniök kell.

A lépcső-házi régi óra kettyenését hányan és hányan hallottuk, de Longfellownak adatott a kínos gyönyör, hogy az elveszett mult »soha többé — mindörökké« zenéjét benne megérezze s fájdalmas-édes dallamában nekünk is eldalolja. A fölfelé törekvés emberfölötti erőt adó hatalmát, kisebb-nagyobb mértékben, mindannyian érezök ereinkben duzzadozni s szenvedtük is valamennyien az elbukás megsemmisítő keservét, de a különös, és művészi tapintattal épen, idegen nyelvű jelszót viselő zászlót tartó ifjat, a mint minden édest, drágát alathagyva, a mind hidegebb magasságokba emelkedik, mig összerogy, csak Longfellow tudta oly elevenen élénk állítani, csak az ő finom hallása tudta meghallani a szellem-szerű hangot, mely

» — hulló csillagként száll alá,
Mintha a mennybolt mondaná:
Excelsior! «

Falusi kovácsműhelyet is láttunk mindannyian, talán el is ábrándoztunk a böffenő fűvő, a kigyózó láng, az izzó vas és a sziporkázó szikrák láttára és hallatára, de az ő reflexiv szeleme kelle ahhoz, hogy a nehéz munkában hat napig álló s a hetedikén a templomban imádkozó termetes kovács szoborszerű rajza után így szóljon:

»Köszönöm, derék barátom,
Drága tanításodat!
Sorsunk izzó műhelyében
Ilyen munka vár, fogad,
És állójén így nyer formát
Minden tett és gondolat.«

A vallás-erkölcsi világnézet minő mély és élő érzetének kelle ama szívben lüktetnie, a mely *Az arató és a virágok Angyalok nyomai* »A springfieldei arsenal«, *A nap lejárt*

ezimű dalokat sugalta a költőnek, vagy már 1842-ben megindítá a rabszolgaság eltörlésére, Chaminghez intézett ajánlással. A költészet sujtoló harcát. És a »Rabszolgaság dalai« című sorozatban fülhangzó jajkiáltás az általános emberi jogok érdekében, minő erősen és kibékítőleg csendül vissza negyven év múlva, a költő már halálra vált ajakán, elszenderülte előtt tiz nappal, a Szent-Balás fokán rozsdásodó kápolna-harangokhoz szóltában, melyek csendüléssökkel mintha a régi pap-uralom után esengnének, de melyeknek a testében már megtört Long-fellow ilyen leczkét ad:

»Harangok, szent Balás fokán,
Sovárgni kár a mult után,
A mult nem hallja szavatok!
Éj árnya helyett a világ
Útját fényben kerengi át,
Mindenfelé hajnal ragyog!

Az emberiség jövőjébe vetett ez a megingathatatlan erős hit, a vallás-erkölcsi világnézet e megacézoló ereje vezette tollát a költőnek, a midőn a Bowdoin-college 1825-diki osztályának 50-ik évfordulójára az emberi életről szóló tanköteményét, a *Moriturus salutamus* sokat mondó cím alatt, a néhány még életben maradt egykori tanulótárshoz intézé, s a majdnem 70 éves agg, bár jeligéül Ovidius mélabús szavait választá:

Tempora labuntur, tacitisque senescimus annis,
Et fugiunt freno non remorante dies —

a kötemény végsoraiban mégis tette, munkára hívja föl ösffejü társait, mert:

»Még nincsen éj; munkánknak terhe még
Vállunkon, bár nem fénylik már az ég;
Maradt még, a mit tenni, merni kell:
Vén fa is kínálhat gyümölcseivel.

— — — — —
Mert agg-korunk' is végzet adta ránk,
Mint ifjuságunk' — más csak a ruhánk;
S azt est, ha száll: kelnek a csillagok,
Miket szemünk nappal nem láthatott...«

A vallás-erkölcsi világnézet e magas színvonala segíté a költőt, hogy *Maccabeus Judás* drámai köteményében

igazságot tudjon szolgáltatni a halálra kintzott zsidónépnek, a lemészárolt hét gyermek anyjának Antiochus Epiphanes fölött; vagy a fehérbőrűek által kipusztított indiánok fenséges regekörét gyászdal helyett diadalhymnus-szal dicsőitse a Hiawatha énekében; hogy *Az útszéli fogadó* regéiben az emberiség élettörténetének annyi megkapó vallás-erkölcsi mozzanatát állítsa elének; hogy *Az isteni tragoediában* Jézus három husvétját, életét és halálát oly sajátos naiv formában jelenítse meg; hogy az *Arany legenda* mély értelmű s oly titokzatos mysteriumait tárja föl előttünk; hogy az *Uj-angliai tragédiák* secta-harczainak megrázó katastrópháival indítsa meg; hogy a *Pandora képében* az ókori görög világnézet megrázóan jellemző Prometheus-regéjébe a modern művelődés szellemét oly csodásan olvaszsza bele, s bár utánozva a görög karok végzetszavú közbejátszásait, a keresztyén vallás megváltó tanát is hirdetni tudja ez egyik legfenségesebb műdarabjában — hogy, egyszóval, a realis természeti és emberi élet bármelyik mozzanatából véve is kiindulását, minden műalkotását ama felekölt világnézet alkotó elemévé tudja tenni, a mely az élet és érzelem minden rejtélyét és ellenmondását az isteni szeretet egységébe és egyetemességébe foglalja össze és oldja föl: ahhoz a reflexio ama mélysége, a hit amaz ereje, a szeretet ama heve s a képzelem ama szárnyalása kívántatik, a milyenel, erről az oldalról, a reflexiv és vallás-erkölcsi világnézet elemeit ily mértékben magában foglaló költészet újkori föl-kentjei közül, Longfellown kívül, talán, senki sem rendelkezik.

S különösen a szeretet, bár nem főncsapongva lángoló, de állandóan és olthatatlanul hevitő tüze az, a mely Longfellowban elevenen, de mindig egyenletesen, égve, szükségkép a reflexiv és vallás-erkölcsi világnézet választott költőjévé teszi őt.

A szenvedélyes szerelem mindig emésztő lángolása és izzása föl-kent költőt, a fenséges örület ez alakjait, oly szűk egyéni körben tartja lalánczolva; annyira egyéniségök egyetlen mozzanatának teszi rabjává, hogy ez egyetlen érzelem s annak egyetlen tárgya körén túl semmi sem létezik, mindent erre vonatkoztat, ebbe olvaszt föl és be, s bármily nemes és isteni formájában is az önzés, bár legemberibb, de legteljesebb alakját tünteti elének. Megkap és elragad, mert ez önzés mibenntünk is ép oly hatal-

mas, ha szót és nevet adni neki úgy és annyira nem bírunk is — de embervoltunknak egész gondolat-, sőt akár csak egész érzelmi körét sem elégítheti ki és töltheti be, mert az egyetemes, a közös, az Egy felé hajló természetünkben a szerelem, nemi, vagy akár legidealisabb formájában is, egyetlen, bár hatalmas, olykor mindenek fölött uralkodó, de mégis csak részleges, momentum, tényező helyét foglalja el és tölti be, s e mellett, bizonyos tekintetben e fölött. az élethivatás, a földi és égi vonatkozások, a mély és magas problémák számos mozzanata és factora érdekel, vonz és ösztönöz minden fejlettebb embert.

Ezért idomúl át természet szerint a csak rövid lobogásra hivatott szerelem az állandó, enyhe melegű, nem égetni, hanem éltetni rendelt szeretetté, mely, ha a lényünk legmélyebb régióiba lenyúló gyökérszálakból kihajtott virágzatnak a szerelmet nevezzük, az élet érett, édes gyümölcséhez hasonlítható, mely, ha nem oly varázsos szinompájú és átható illatú is, mint a szerelem szép virága, melyből lett, de értékeesebb, zamatosabb és áldásosabb, mert már nemcsak egyetlen egyént fűz egyetlen egyénhez, hanem a család, a népfaj, az emberiség egyetemébe olvasztja bele az individuumot, s az önzés mind erősebb leküzdésével az egyetemes ember-, sőt világ- és istenszeretet universumának polgárává avatja őt. Az így értett szeretet már nem csak isteni érzelem, mint a szerelem, hanem a szó teljes értelmében istenítő, s a kiben a mennyi ebből az érzelemből lakozik s a ki a mennyire ezt valósággá bírja változtatni: annyiban közeledett Istenhez. A mit Jézusról csak tudunk: ennek az istenítő szeretetnek a telje, a tökéletes valósága s ezért imádja őt a keresztyén hit Istenül. A bölcsek, kik az élvezetről, sőt életről az igazság mindeneknél erősebb szereteteért s az emberiség iránti szeretetből mondanak le, ezért oly hódolat tárgyai előttünk. S a látnok-költők, kik a szépnek bűbajos mezében ezt a szeretetet állítják tökéletes alakokban érzékiséghez köttetett fölfogásunk elé, ezért állanak egy sorban, az emberiség igazi jótévői között, a vallások prophetáival és a tudományok fölkent hőseivel.

Longfellow lantján talán a legerősebb húr épen ennek a szeretetnek van szentelve. A szerelmet, a maga lyrai egyediségében, alig is zöngi. Mindössze egy fiatalkori, összes kiadásából

ki is hagyott, költeménye, *Gógászdal egy névtelen sírnál* s az *Egy napsugár* című, első nejről, nevezhető szerelmi költeménynek, de mindkettő már csak halotról szólva. Kisebb epicus költeményeiben, a *Spanyol diák* című vígjátékában, *Pandorában* önként érthetően is nyer a szerelem hangokat, de a szeretet, mondhatni, összes művein átsugárzik s legtökéletesebben, természetes, a szeretet alapformáját; a családot rajzoló és dicsőítő műdarabjain.

Nem tudnám, a családi élet legtisztább és legigazibb gyönyöreit ki zöngte volna tisztábban és igazabban Longfellownál. A mint ő a családi szeretet számtalan jellemző vonását, bájos egyszerűségét, feláldozó önzetlenségét, magadaadó egyetemességét, talán legszebb alkotásaiban elragadtatva és elragadóan, komolyan és játszian, élénk tárja: a vallás-erkölcsi világnézet, az általános szeretet prophetájává avatja őt, olyan prophetájává, a ki a maga családja szeretetét az egész emberiség családra kiterjeszti s nagy és szeplőtelen szívébe a világot foglalja be. Az egyedi — gyűjteményemben amúgy is majdnem kivétel nélkül mind olvasható — ide vágó költeményekről nem is szólva: midőn *Maccabeus*-ában Antiochus Epiphanes a hét zsidófiú anyját, kinek füle hallatára mézáróltatta le hat fiát, azzal gyötri, hogy a hetediket életben hagyja, sőt tanácsosává teszi, ha a zsidóanya ráveszi legkisebb, legkedvesebb Sirionát, hogy apái hitét megtagadja: nemcsak az anyai szeretet legrettenesebb katastropháját állítja élénk, hanem a vallásos meggyőződés, az Istenhez való hűség, az egyetemes emberszeretet oly mélységes érzelmeit is rajzolja, s oly elementaris terhet rak rajzával az olvasóra, hogy majdnem leroskadunk alatta, míg az anya és fiú szilárdsága s majdan a »vér betegévé vált« szörny bukása kiengeszteli fölháborodásunkat.

Az anyát s a gyermeket, a férjet és az apát, a ki oly híven s a realis szeretet oly melegével, de mégis oly általánosító idealismussal tudja élénk állítani, mint Longfellow: csak az viheti át aztán istenítő szeretetét az egész emberiségre, a világra, létre és istenre, hogy reflexiójának egész tartalmát a vallás-erkölcsi világnézet kiengesztelő képébe foglalja s bár siratja az emberi nemet gyarló és bűnös voltában, de mégis tud reményleni benne, mert hiszen istenben, és a nagy pro-

blema fölött töprengve, kínos vergődései közepett is ily regét tud zöngeni:

Sandalphon.

Hallottad-e az űs Talmud-regét.
Melyben a hívő Rabbik hirdeték
A lég határtalan honát?
Hallál-e Sandalphonról valaha.
Róla, ki az imádság angyala,
Ki hord fején dics-koronát?

Az égi város előtt ottan áll,
Mint egy szobor, a külső kapunál,
Ama fénylétrán legfelül,
Melyet — rajt' számnélküli angyalok —
Lát vala Jákob, hogy elszunyadtott
Ott kün a pusztán egyedül.

A szélnek és a tűznek angyali
Egy hymnust bírnak csak is dallani
S dalukkal éltők is kihál;
Kioltja a hön égő áhitat,
Miként a lantnak húrja megszakad
A zene bongó hangival.

S Sandalphon áll: e szárnyaló dalok
Meg nem ragadják, némán andalog,
Szemében semmi tűz nem ég;
Holt angyalok közt halhatatlan ő:
Hallgatja ott a letről feltörő
Hangoknak suhogó nesztét;

Miket a hívő lelkek küldenek,
A kik sohajtva kérik az eget
S imájok lángra kelve száll;
Miket az égre megtört szív rőpit
És kik sulyos keresztjüket nyögik,
Míg roskadoz a gyöngye váll.

S ott összegyűjti mind e sok imát
S belőlük, im', kezében lesz virág,
Egész bibor-piros fűzér;
S az örök élet városának ott
Utczáira az édes illatot
Besőpri mind a könnyű szél.

Oh, jól tudom, legenda az egész,
Csak képzelet, mese, ama regés
Rabbinus-tan ábrándja csak ;
De mégis, ez az ősi hagyomány
E szép babona — ép' azért talán --
Úgy kísért, ah úgy megragad.

Éjjel, ha nézem ablakomon át
Az ég boltjának fényes csarnokát,
Rajta szikrázó csillagok :
Ott áll közöttük méltóságosan
Sandalphon angyal, szárnya megsuhan
S a ködös távolban ragyog...

S érzem, hogy e rege egy rész a szív
Éh szomjából, a mint küzködve vív
S űrült agyának tüze ég,
Esengve a tiltott gyümölcs után,
Az édenbeli arany alma-fán,
Enyhitni kínos láz-hevét...